

Ur *Fjärde internationalen* (Göteborg) 2/1990

Antonio Moscato

Den nationella frågan i Sovjets historia

De nationella problemen i Sovjetunionen är till stor del en följd av de beslut som fattades under den stalinistiska perioden – i synnerhet när det gäller de baltiska staterna. Men i en del fall – t ex Kaukasus – är de en konsekvens av de beslut som togs under Lenins tid. Därför kan det vara värdefullt att analysera en rad händelser och värdera de politiska ställningstaganden som skedde just efter Oktoberrevolutionen.

Från 1917 till 1919 behandlade bolsjevikerna den nationella frågan på ett mycket enkelt sätt. De erkände rätten till självbestämmande för alla förtryckta folk från det gamla tsar-Ryssland. Polen, Estland, Lettland, Litauen, de kaukasiska republikerna och Ukraina tillerkändes självständighet. I vissa fall (som i de baltiska republikerna och i Polen) innebar beslutet att kommunisterna i dessa länder fick betala ett högt pris: De förföljdes svårt av de konservativa eller reaktionära regimer som kom till makten efter utbrytningen från tsardömet.

Under denna period hängde den nationella frågan nära samman med kampen för eller mot revolutionen. Ett stort antal polska, lettiska, litauiska, finska och georgiska kommunister blev ledare i den nya sovjetstaten. Samtidigt gick ryska konservativa i tjänst hos de stater som angrep det revolutionära Ryssland. I tsardömet bodde många judar. De ställdes inför olika val: Ett stort antal emigrerade, antingen av skräck för de pogromer som de Vita garderna satte igång under inbördeskriget, eller på grund av problem att anpassa sig till ett system där – framför allt under krigskommunismen – utrymmet för hantverk eller handel var begränsat. Andra fann sin plats i den nya staten. Många av dess ledare var judar (Leo Trotskij, Grigorij Zinovjev, Lev Kamenev, Maksim Litvinov m fl).

Det finns inget att kritisera i den revolutionära statens politik i den nationella frågan fram till åtminstone 1920. Det svåra återerövrandet av Ukraina ledde till en del övertramp, men det fanns inget ryskt nationellt förtryck av Ukraina. I själva verket ledde de olika uppfattningarna ibland till stor splittring bland ukrainarna och ibland även de ryska kommunisterna (dessa dominerade inte inom den ledande bolsjevikiska gruppen i vilken alla minoriteter var över-representerade). Lenin hade vid ett flertal tillfällen förklarat att Ukraina hade rätt att bestämma över sin egen framtid, t o m rätten till utträde. Han sade detta under Kerenskij's tid vid makten och upprepade det efter maktövertagandet. Han förkastade varje försök att hantera frågan administrativt – också när sådana förslag ställdes av ukrainska kommunister. Polemiken mot den provisoriska regeringen riktades framför allt mot Kerenskij's hyckleri. Han talade om Irland och Algeriet utan att resa ”frågan om det ryska Irland, det ryska Algeriet, d v s Turkestan, Armenien, Ukraina, Finland etc”.¹

Detta var ett utdrag ur ett allmänt hållet tal med en tidstypisk polemik.

I en artikel i *Pravda*, som speciellt tog upp Ukraina, redogjorde Lenin mycket klart för sina principer:

Den ryska revolutionära demokratin måste, om den verkligen vill vara revolutionär, om den eftersträvar en verklig demokrati, bryta med det förgångna för att kunna återvinna, för egen del och för arbetarna och bönderna i Ryssland, Ukrainas bönders och arbetares broderliga förtroende. Detta gäller även rätten till frivillig separation.²

¹ Lenin: *Collected Works* (CW), Lawrence and Wishart, London, Vol 24, s 566. [”A Mote in the Eye”, 1 juni 1917]

² Lenin, CW, Vol 25 s 91 [”The Ukraine” .15 juni 1917]

I samma artikel förklarade Lenin mer detaljerat bolsjevikernas ståndpunkt genom att visa hur respekten för nationella strävanden absolut överensstämde med internationalistiska stämningar och önskan om en världsomspännande socialistisk federation av arbetarstater:

Vi är inte anhängare av små stater... Vi är för att alla länders arbetare går samman mot kapitalisterna, mot sina egna och mot dem i alla andra länder. Det är just på grund av att vi vill att detta enande ska ske frivilligt som den ryske arbetaren, samtidigt som han varken litat på den ryska eller ukrainska borgarklassen, i dag stödjer Ukrainas rätt till separation. Han vill inte påtvinga dem sin vänskap, utan vinna den genom att behandla dem som jämlikar, som allierade, som bröder i kampen för socialismen.³

När sovjetstyret efter segern över Denikin började konsolideras, gick Lenin hårt mot varje förslag om att Ukraina skulle annekteras till Sovjetunionen. Inte heller hade han för avsikt att påtvinga det ukrainska folket en alltför hastig kollektivisering eller "kulturell assimilering".

För att ge ett exempel på den inställning Lenin hade i frågan om förhållandena till den ukrainska nationen, refererar vi ett stycke ur *Utkast till resolution från Centralkommittén angående Sovjetmakten i Ukraina*. Det var Lenin som personligen i november 1919 författade den:

Mot bakgrund av det faktum att den ukrainska kulturen (språk, utbildning o s y) har förtryckts under århundraden av den ryska tsarismen och de utsugande klasserna, ålägger centralkommittén Ryslands Kommunistiska Parti varje partimedlem att på alla sätt undanröja alla hinder på vägen mot det ukrainska språkets och kulturens ohindrade utveckling. Eftersom de många århundradena av förtryck gett upphov till nationalistiska tendenser inom de omedvetna delarna av befolkningen, måste partiets medlemmar vara försiktiga i sin inställning till dessa tendenser och bemöta dem med kamratliga förklaringar om det ukrainska och ryska arbetande folkets gemensamma intressen.⁴

Detta är inte endast ett faktiskt råd eller uppmaning till ett förståndigt sätt att argumentera. Resolutionen, som ifrågasattes av en stor minoritet, mest bestående av ukrainare, innehöll en rad organisatoriska förslag:

Medlemmar i det Ryska Kommunistiska Partiet som befinner sig i Ukraina, måste se till att det arbetande folket får möjligheter att studera det ukrainska språket och tala sitt eget språk i alla sovjetinstitutioner; de måste på alla vis motverka varje försök till förryskande som ställer det ukrainska språket i andra rummet och omvandla språket till ett instrument i den kommunistiska skolningen av det arbetande folket.⁵

Lenin underströk också att det kännetecknande för Ukraina var den höga procentuella andelen bönder bland befolkningen, samtidigt som arbetarklassen till stor del var av rysk härkomst. Under inledningsskedet fanns en övervikt av ryssar och judar i bolsjevikpartiet och i sovjetinstitutionerna. Med detta i bakhuvudet formulerade Lenin en del precisa förutsättningar, som utgör ett slags förebådande av den Nya Ekonomiska Politiken:

Uppgifterna i den ukrainska jordfrågan är:

- (1) Att slutligen genomföra avskaffandet av godsägarnas makt, som återinfördes av Denikin och att överföra jordegendomar till bönder med lite eller ingen jord;
- (2) Att organisera ett strikt begränsat antal statliga jordbruk av strikt begränsad storlek och hela tiden göra detta i enlighet med småbrukarnas intressen.

³ *Ibid.*

⁴ Lenin, *CW*, vol 30, s 163. [november 1919]

⁵ *Ibid.*, ss 163-64

(3) Genom att organisera bönderna i kommuner o s y, måste partiet i sin politik, vilket i denna mening inte får innebära något som helst tvång, låta bönderna själva bestämma samt straffa alla försök att införa tvångsåtgärder.⁶

Slutligen drogs i resolutionen slutsatsen:

Ett icke-förhandlingsbart faktum för varje kommunist och för varje politiskt medveten arbetare är att en nära allians mellan alla sovjetrepubliker i kampen mot den hotande världsimperialismen är grundläggande. Samtidigt vidhåller det Ryska Kommunistiska Partiet att formerna för allianser slutligen måste bestämmas av de ukrainska arbetarna och de arbetande bönderna själva.⁷

Under 1920-talet definierades "enhetsformen" mycket klarare utifrån de yttre händelser som utsatte de nationalister som argumenterade för en fullständig separation från Ryssland för en hård prövning. I februari bildades en ukrainsk militärkommitté med fem medlemmar, varav tre bolsjevikerna. Den återinförde sovjetmakten i åtminstone de viktigaste städerna. Äventyraren Simon Petljura, som under en tid lyckats bygga upp en separatist rörelse genom att utnyttja det antiryska, men även anti-semitiska hatet, uppmanade Pilsudskis polska regering att hjälpa till att besegra bolsjevikerna. Detta blev en fullständig katastrof för separatist rörelsen, som förlorade allt folkligt stöd. De ukrainska böndernas hat mot de polska godsägarna visade sig vara mycket större än deras agg till de judiska "mellanhänderna" och i synnerhet "moskoviterna". En del av de nationalistiska ledarna bröt med Petljura och gick över till sovjetregimen, som definitivt återupprättades genom Röda Arméns segerrika offensiv.

Rätten till självbestämmande i Kaukasus-regionen

Det var emellertid samma år (1920) som rätten till självbestämmande började ifrågasättas av vissa sovjetiska ledare. Här avses inte Röda Arméns förlängda offensiv till Warszawa, vilket stod den polska kommunistiska rörelsen dyrt. Ultravänsteristiska misstag begicks helt visst, men det handlade ändå inte om någon särskild undervärdering av den nationella frågan.,

Kommunistpartiet började tulla på de principer som inspirerat revolutionen i Kaukasus-regionen. Mellan 1917 och 1920 hade bolsjevikerna varit svaga där och mött hårt motstånd. I Georgien, där den ekonomiska och kulturella utvecklingen varit högre, hade mensjevikerna majoriteten. Armenien stod under ledning av Danaks borgerligt nationalistiska parti. I Azerbajdzjan hade Mustavats (Jämlikhets) nationalistiska parti stort inflytande. Försöket att inrätta ett förenat "transkaukasiskt" kommissariat blev kortlivat.

Bolsjevikerna var ganska starka i Baku, där det fanns en relativt stark – om än inte infödd – arbetarklass. Men kommunisterna råkade i stora svårigheter efter fredsfördraget i Brest-Litovsk, eftersom sovjetregimen, i avsaknad av en transkaukask delegation, tvingades till territoriella eftergifter. T ex överlämnades Kars och Batum-provinserna liksom Ardahans armeniska distrikt över till Turkiet, de centraleuropeiska ländernas allierade.

Dessutom försökte Turkiet, efter att snabbt ha ockuperat Batum, utöka sina erövringar. Den sovjetiska regeringens svaghet och hotet från Turkiet tvingade den transkaukasiska nationalförsamlingen proklamera självständighet för alla de territorier som tillhört det ryska tsardömet. Undantagna var de områden som ockuperats av Turkiet och Baku, där en sovjetisk regim bildats (den bestod huvudsakligen av ryssar och armenier och hotades av Azeris). Den transkaukasiska republiken upplöstes den 26 maj 1918. Några dagar senare bildades de oberoende georgiska, armeniska och azerbajdzjanska republikerna. Men den armeniska republiken störtades av Turkiet efter några veckor. Samtidigt blev Azerbajdzjan en marionettstat under utländsk ockupation. Georgien, som ville undvika samma öde, begärde och fick beskydd av Tyskland. Tyskarna var intresserade av de georgiska manganfyndigheterna och

⁶ *Ibid*, s 165.

⁷ *Ibid*, s 165-166.

strävade också efter att upprätta en bas i regionen för att kontrollera såväl Sovjetryssland som Turkiet (som betraktades som en instabil allierad).

Läget komplicerades ytterligare när de engelska trupperna anlände. De intog Baku, massakrerade bolsjevikregeringen och erbjöd Georgien och två andra republiker sitt ”beskydd”. Republikerna ”reformerades” och ställdes under en pro-brittisk regerings kontroll. Englands närvaro i regionen var – förutom i Baku, som ockuperades fram till 1921 – inte tillräckligt stark för att garantera en stabil struktur. Den svaga regering som installerades i Baku av ockupationsstyrkorna, störtades i april 1920 i ett kommunistiskt uppror. Följden blev att en sovjetisk socialistisk azerbajdzjansk republik bildades. I ledningen för den satt Kirov, Ordjonikidze och Mikojan – en ryss, en georgier och en armenier.

I november samma år inledde Turkiet en ny offensiv för att försöka sopa bort alla spår från det oberoende Armenien. Dasnak-regimen förmådde inte organisera motståndet. Denna uppgift övertogs av en revolutionär kommitté, understödd av Röda Arméns trupper. I december 1920 fanns en socialistisk republik i Armenien, vars territorium allvarligt minskades genom turkiska erövringar. Republiken hölls endast samman av fruktan för nya turkiska angrepp. Turkiet hade redan utrotat mer än en miljon armenier. Den sovjetiska ledningens svaghet gav upphov till ett folkligt uppror två månader senare i Jerevan och andra städer mot spannmålsrekvisitionerna och den ekonomiska politiken under krigskommunismen. Läget kom under kontroll först sedan den Nya Ekonomiska Politiken (NEP) inleddes. I februari 1921 invaderade sovjetiska trupper, understödda av georgier, den georgiska republiken under förevändning av en incident vid den armeniska gränsen och störtade den mensjevikiska regeringen.

Denna händelse utgjorde en vändpunkt i Sovjetrysslands historia. I ett brev till Ordjonikidze uttryckte Lenin stor oro över den nya republikens status samt föreslog en allians med den mensjevikiske ledaren Jordania, vars regering just störtats. Lenin frågade de georgiska kommunisterna om de var helt eniga om följande tre punkter:

Först måste vi omedelbart beväpna arbetarna och fattigbönderna för att bygga upp en stark georgisk Röd Armé.

För det andra, måste vi ha en speciell eftergiftspolitik gentemot de georgiska intellektuella och de små köpmännen. Vi måste förstå att det inte bara vore felaktigt att nationalisera dem; vi måste vara överens om att vissa offer måste göras för förbättra deras situation och göra det möjligt för dem att fortsätta sin småskaliga verksamhet.

För det tredje, är det oerhört betydelsefullt att söka en acceptabel kompromiss, för att skapa ett block med Jordania och andra georgiska mensjeviker, vilka, omedelbart före upproret, absolut inte var fientligt inställda till uppfattningen om en sovjetregim i Georgien under vissa villkor.

Jag vill verkligen att ni håller i minnet att såväl de inre som de internationella förhållandena i Georgien kräver att de georgiska kommunisterna inte följer det ryska receptet, utan skickligt och flexibelt utvecklar en helt egen taktik, grundad på en mer försonlig inställning till alla slags småborgerliga element.⁸

Trotsky sade för sin del att den militära interventionen var enkel, fullkomligt framgångsrik och inte hade lett till några internationella komplikationer (förutom en ny anti-kommunistisk kampanj från Andra Internationalen, som mycket noga följde händelseutvecklingen genom att sända en delegation med bl a Karl Kautsky, Vandervelde och Ramsey Mac Donald till Georgien i september 1920). Men samtidigt underströk Trotsky att den metod som använts i ”sovjetiseringen” av Georgien skulle få mycket svåra konsekvenser senare.

Trotskyjs oro, Lenins rekommendationer och de georgiska kommunisternas förslag (vars ledning innehöll politiskt mycket erfarna militanter, som nästan alla utrotades av Stalin under

⁸ Lenin, CW, Vol 32, s 160 [6 mars 1921]

1930-talet) hindrade inte Stalins starke man i Kaukasus, Ordjonikidze, från att löpa amok i området. Följderna av detta har man ännu inte kommit över.

Till en början förespråkade Lenin ett ekonomiskt samarbete mellan de tre kaukasiska republikerna, något som han trodde skulle förenkla administrationen. Sammanslagningen av de transkaukiska sovjetiska socialistiska republikerna, sanktionerades formellt den 12 mars 1922, men hade varit ett faktum ett år tidigare. Det innebar att de lokala ledarna underordnades Moskvas representanter. T ex slöt regeringen den 16 mars 1922 ett avtal med Turkiet som fastslog gränserna inte bara mellan de sovjetiska republikerna och Turkiet, utan också mellan de olika kaukasiska republikerna – utan att dessa tillfrågats innan. Det är detta fördrag som tillerkände Azerbajdzjan den region – Nagorno Karabach – som är så omstridd i dag, även om de autonoma regionernas konstitution formellt daterar sig från den 7 juli 1923.

Lenins sista strid

Lenin ägnade sina sista krafter åt att försöka begränsa de skador som orsakats av det felaktiga sätt den nationella frågan behandlats på. Moshe Lewin beskrev denna episod i sin bok *Lenins sista strid*.⁹ Uttagen ur Lenins politiska testamente som behandlar den nationella frågan är rättigenom ganska tydliga:

Jag tror att jag svårt försyndat mig mot Rysslands arbetare genom att jag inte tillräckligt energiskt och beslutsamt har ingripit i den beryktade frågan om autonomiseringen, som officiellt tycks kallas frågan om de socialistiska sovjetrepublikernas union.¹⁰

Lenin hade även fått information från dem som överträtt principerna och han visste mycket väl att det sätt som de nationella frågorna behandlats på bara var en avspegling av en mer allmän urartning: ”...då kan man föreställa sig vilket träsk vi hamnat i.”¹¹

Detta var hans ord så snart han fått reda på att en motståndare hade fallit offer för fysiskt våld. Han fortsatte:

Man säger, att det gällde att säkra apparatens enhetlighet. Varifrån kom dessa bedyranden? Var det inte från samma storryska apparat, som vi – vilket jag redan påvisade i en föregående del av min dagbok – övertagit från tsarismen och som endast fått en helt ytlig sovjetisk anstrykning?¹²

I denna text hade Lenin tagit med de förmildrande omständigheterna, i första hand isoleringen, den uteblivna hjälpen från mer utvecklade länder, förutsättningarna som skapats av kriget och kampen mot hungern... men också pekat ut Ordjonikidzes, Dzerzjinskijs och i synnerhet Stalins personliga ansvar.

Jag tror att Stalins jäktande och hans administreringsmani här har spelat en ödesdiger roll och likaså hans förbittring mot den ökända ”socialnationalismen”.¹³

Lenin dikterade följande:

Under sådana förhållanden är det fullt naturligt att den ”frihet att utträda ur unionen” som vi anför till vårt försvar bara kommer att bli en pappersslapp, ur stånd att skydda de icke-ryska medborgarna i Ryssland mot angrepp från den ”äkt ryssen”, den storryss och chauvinist – i själva verket skurk och förtryckare – som den typiska ryska byråkraten är.¹⁴

Som vi känner till kännetecknades den sista perioden i Lenins liv av hans ansträngningar att kontra sovjetstatens auktoritära och byråkratiska urartning. Den nationella frågan hade en

⁹ På svenska på Almqvist & Wiksell förlag, Malmö 1968. På marxistarkivet: [Lenins sista strid](#)

¹⁰ Lenin, *Valda verk i tre band*, Progress Moskva/Fram Göteborg, Moskva 1979, s 663. 10

¹¹ *Ibid*, s 663.

¹² *Ibid*, s 663

¹³ *Ibid*, s 663.

¹⁴ *Ibid*, s 664.

nyckelroll i denna sista strid. Man kan säga att Lenin kände sig skyldig till att under så lång tid ha undervärderat farorna för, och till och med tillåtit tendenser till, tvångsassimilering av icke-ryska nationaliteter i så stor utsträckning att han i vissa delar bara hade sett dem som ett led i en administrativ förenkling. Det vore möjligt att sätta ihop en antologi genom att samla alla Lenins kvalfyllda tankar om detta i hans sista skrifter.

I den desperata jakten efter allierade i en kamp han visste skulle bli mycket hård, skrev Lenin till Kamenev ett mycket underligt brev där han förklarade ”krig mot den storryska chauvinismen”, med tillägget att det inte var ett ”litet krig, utan en kamp på liv och död”. Han föreslog att Sovjetunionen i tur och ordning skulle ledas av en ryss, en ukrainare, en georgier o s v.¹⁵

Hans sista brev, dikterade ett par timmar innan han definitivt slogs ut av sjukdom, innehöll ett nytt förslag om en allians med Trotskij i den georgiska frågan. Han sände en not till Mdivani och andra georgiska ledare som angripits och berövats sina ansvarsposter. Denna anteckning är synnerligen viktig eftersom Lenin till en början misstrodde den information han fått och tagit ställning mot dem... Detta är vad han skrev:

Kära kamrater, jag följer ert fall med hela mitt hjärta: Jag är indignerad över Ordjonikidzes oförsämndhet och Stalins och Dzjerzjinskij's tysta medgivande. Jag förbereder anteckningar och ett tal för er.¹⁶

Detta var Lenins sista text. Likt andra skrifter från samma period visar det på att vissa av dagens problem går långt tillbaka i tiden och att Sovjetstatens grundare åtminstone delvis var medvetna om problemens allvar, även om Lenin inte förmådde hindra urartningsprocessen.

Den stalinistiska perioden

Det Lenin hade betraktat som en fara för byråkratisk urartning som måste avlägsnas, blev senare en norm och ”förebild”. Medan Lenin hade uttryckt sin förskräckelse över den ”ryske byråkratens” råa excesser och mer allmänt den ”ryska barbarin”, lät Stalin inte någon tid gå till spillo för att glorifiera det ryska folket, dess genialitet, dess rätt att leda Sovjetunionens folk (och inte bara där). Alla uppfattningar om likställighet mellan individer och mellan nationer förkastades såsom varande ”småborgerliga”.

Det inledande försämrade förhållandet mellan Sovjetunionens nationer var emellertid inte en följd av det storryska övergrepp som Lenin hade befarat. ”Återerövrandet” av de asiatiska territorier som varit en del av tsardömet, genomfördes med nästan samma metoder som i kolonialkrigen (på samma sätt som i Kaukasus). De i allmänhet ganska okända och dramatiska händelser som ledde till mycken blodspillan i sovjetasien fram till 1930-talets början orsakades av:

- Den svaga arbetarklassen, i själva verket avsaknaden av en arbetarklass;
- Kommunisternas (varav nästan alla var av rysk eller judisk härkomst) bristande förståelse för problemen i samhällen som fortfarande befann sig på en förkapitalistisk nivå;
- Och det faktum att det var ryssarna (ofta bosättare, före detta tjänstemän i tsardömet eller präster) som anslöt sig till sovjetstyret och därigenom orsakade fientlighet från de inhemska folken.

På båda sidor förlorade många människor livet. Splittringen följde inte alltid strikt nationaliteterna – den berodde ibland på etniska och mycket sällan på klass eller sociala grunder. Tvångskollektiviseringen spelade en särskilt negativ roll. Det ryska folket led uppenbarligen också de av denna politik. Men de nationella minoriteterna, framför allt ukrainarna, upp-

¹⁵ *Ibid*, s 663-664.

¹⁶ Lenin, CW, Vol 45, s 628.

fattade den som en plan för folkmord på dem. Förödelsen var fruktansvärd. I Kazakstan minskade den infödda befolkningen med femtio procent på grund av kollektiviseringen och de traditionella ekonomiska strukturernas avskaffande. I allmänhet mötte försöken att omvandla folkens ekonomiska liv från nomadlivet till bofasthet väpnat motstånd. Detta förvärrade på medellång sikt villkoren för dem som förväntades bli ”civiliserade”.

Människor led på många sätt: under det brutala programmet mot de välbärgade bönderna (kulakerna); som följd av de officiellt ansvarigas inkompetens i jordbruket och skötseln av de nya kollektivjordbruken; under deporteringen av miljontals människor till de ogästvänliga regionerna i norr; i att de utnyttjades som tvångsarbetskraft för att gräva kanaler mellan Östersjön och Vita havet eller Volga. Allt förvärrades bara av den religiösa förföljelse som särskilt hårt drabbade de icke-ryska kyrkorna.

Råa kampanjer för ateismen, stängandet av kyrkor, moskéer och synagogor, arresteringen av präster och troende, som befanns skyldiga till ”omvändelseiver” eller till att ha ”korruperat” ungdomar med religiösa läror, drabbade alla troende, även de rysk-ortodoxa. Stalin tvingades efter 1941, mot bakgrund av katastrofen under krigets inledningsskede, begära hjälp från de styrande inom kyrkan, som släpptes från fängelserna och gavs särskild behandling. Allt för att bygga upp ett stöd för att omvandla kampen mot nazismen till ”det ryska folkets stora fosterländska krig”. Vissa trosuppfattningar förtrycktes ännu brutalare: de ”gammaltroende”, tusenårssekterna och de protestantiska grupperna framstod som mycket farligare eftersom de inte hade någon hierarki; de kyrkor som hade en roll av etniska ”enare”, som t ex katolikerna eller Uniatorerna (som tvingades återföre sig med den ortodoxa kyrka de hade splittrats från tre århundraden tidigare) i Litauen eller i de landområden som tagits från Polen 1939; och slutligen Islam.

Följden av kampanjen och förtrycket blev i förlängningen att alla religioner stärktes. Även om antalet moskéer var begränsat (under 1970-talet fanns det bara 200 i hela Sovjetunionen) uppgick antalet troende till miljoner. En av de brännande frågor Gorbatsjov måste konfrontera är faktiskt de utbredda anti-ryska nationalistiska känslor som underblåses av Islam – ett av de mest slående tecknen på detta är de gröna pannband som i dag bärs av ungdomar i Baku och Tasjkent.

Andra världskriget – de ”bestraffade folken”

Dagens sovjetiska ledarskap avvisar alla förändringar av den existerande komplexa mosaik som sovjetunionens folk utgör. De gör det inte på grund av att de inte förstår de välgrundade orsakerna till de olika nationaliteternas krav. I själva verket är de rädda för att en gottgörelse av det förgångnas orättfärdigheter kommer att få andra rörelser att göra det samma.

Ett av de mest välkända exemplen är Krimtatarerna. Hela folket ”bestraffades” av Stalin utifrån förevändningen att en del av dem hade förrått Sovjetunionen. Men under Andra världskriget misstänktes många folk, och inte bara tatarerna, för att samarbeta med nazisterna (volgatyskarna, kabardinerna, balkarerna, tjeckerna, ingusjerna, osseterna, kalmuckerna o s y) och deporterades till avlägsna delar av Sovjetunionens östra regioner. I många fall, t ex tatarernas, dog mer än hälften av de deporterade under den fruktansvärda massutvandringen.

Volgatyskarna, som hade levat där i mer än två hundra år, hade praktiskt taget inga förbindelser med sitt ursprungsland och än mindre med nazismen. 1917 var de bland de första att upprätta sovjeter och stödjade bolsjevikerna, framför allt under de svåra åren under inbördeskriget. Alexander Nekritj har bevisat att de inte samarbetade med tyskarna mer än ryssarna, ukrainarna eller vitryssarna gjorde (dessa kunde inte deporteras en masse, framför

allt på grund av de var för många). De deltog ofta i det anti-nazistiska motståndet – även om detta inte nämns i den ”officiella historieskrivningen”.¹⁷

Vissa av dessa folk har fått upprättelse. Överlevande från deportationerna återvände till sina ursprungliga områden under Chrusjtjovperioden. Andra har inte kompenseras för lidandena och framför allt inte tillerkänts ”rätten att återvända”. Ett stort antal volgatyskar har gett upp och slutligen godtagit Västtysklands erbjudande om att få bosätta sig där. De ”återvände” till ett land som de inte har sett på många generationer och som de inte har några förbindelser med. Och de har inte återvunnit sin regionala autonomi.

Krimitatarerna förtjänar den djupaste respekt för att de aldrig har gett upp kampen för att återfå sina rättigheter. Företrädare för den demokratiska rörelsen, som Piotr Grigorenko, har gett årtal av sina liv för denna sak och Andrej Sacharov kämpade också länge och väl i denna kampanj.

Men vi skall också komma ihåg alla de människor som var med om deporteringar, annekationer, att deras länders gränser flyttades och andra kollektiva bestraffningar som lämnat djupa spår. Och de har inte ens uppnått det som krimitatarerna gjort.

Om alla de orättvisor och fel som begicks under den stalinistiska perioden skulle åtgärdas, vore man tvungen att förändra strukturen i Sovjetunionen från toppen till botten. Regimen skulle också tvingas ta upp problemet med de baltiska länderna, vilka annekterades till Sovjetunionen som en följd av Molotov-Ribbentrop-pakten; Moldavien, en ”påhittad” republik både när det gäller språket (som bara är en dialektal variant av rumänskan och som transkriberats till det kyrilliska skriftspråket) och dess gränser (som inte följer Bessarabiens, eftersom en smal kustremsa gavs till Ukraina – förmodligen för att hindra den ”socialistiska republiken” Moldavien från att få tillgång till havet). Här kan vi verkligen tala om annektingspolitik. Det vore också nödvändigt att gå tillbaka till de dramatiska händelserna i de områden som togs från Polen 1939, med deportationerna och utrotandet av hundratusentals människor.

Allt detta förklarar varför Gorbatjovs ledarskap avvisar kraven på autonomi och uppvisar en tvekande och instabil politisk linje. Detta är också orsaken till varför så många sidor i den sovjetiska historieskrivningen fortfarande är vita.

Problemen i dag

Som jag redan visat finns orsakerna till dagens spända läge att söka långt tillbaka i tiden. Men de är också en följd av de samhällsmotsättningar som har förvärrats under den så kallade stagnationsperioden.

Detta står än mera klart om man undersöker den omedelbara utgångspunkten för en del av de pågående konflikterna. Till exempel började den nationella rörelsen i Jerevan, med de första anti-ryska meningsstridigheterna på ett århundrade, kring en mycket konkret fråga – protester mot en kemisk fabrik som smutsade ner stadskärnan. Myndigheterna i republiken stängde fabriken, men Moskva tvingade fram att den öppnades på nytt på grund av ”de högre sovjetiska behoven”. Kärnkraftverket – som mirakulöst nog hade klarat sig från jordbävningen och först nu stängts av – hade också stått i centrum för den dynamiska kampanj, som befolkningen anser ha misslyckats på grund av republikens myndigheters passivitet inför de centrala myndigheterna.

Miljöfrågan har också vuxit fram som en stridsfråga mellan Moskva och de baltiska republikerna. På grund av den enorma centraliseringen i Sovjetunionen, tillskrivs alla felaktiga beslut som innebär en fara för befolkningen de sovjetiska myndigheterna och

¹⁷ Alexandr Nekritch: *Les Peuples Punis*, Maspero, Paris, 1982

upplevs som en form av nationellt förtryck. Oftast handlar det emellertid om byråkratisk okänslighet (vilket bekräftas av det faktum att vissa av de mest allvarliga ekologiska förödelserna drabbat området kring Bajkalsjön och delar av Sibirien, vilka båda är en del av den ryska republiken).

I andra fall har andra faktorer vållat missnöje. I de baltiska länderna hörs högljudda protester mot att de centrala ministerierna lägger sig i minsta lilla beslut, t ex normerna för brödbakning! I Baku är upprördheten stor mot beslutet om att inte hålla rättegångarna mot dem som anklagats för att ha anstiftat den anti-armeniska pogromen i Sungait på lokal nivå. I Alma Ata har reaktionen varit stor mot att lokala ledare ersatts av folk som "landat i fallskärm" från centralt håll. Nästan överallt har folk reagerat mot politiken att nomenklaturen [den härskande byråkratin ö.a.] på förhand är utsedd och mot att folk tas ut till den högre utbildningen utifrån en etnisk kvotering.

Att det finns betydelsefulla skillnader i den ekonomiska utvecklingen mellan de olika republikerna tillskrivs ofta det nationella förtrycket. Problemet är emellertid mer komplicerat. Bland de republiker som för närvarande mest engagerar sig i den nationella frågan finns å ena sidan Azerbajdzjan, som ligger i botten när det gäller nationalinkomst och har den högsta barnadödligheten och å den andra Estland som utifrån alla kriterier finns högst upp.

Dessutom finns det stor ojämlikhet och en ojämn utveckling inom en och samma republik. T ex mellan en industristad som Baku och bergsregionerna med primitiva jordbruk i Azerbajdzjan – för att inte tala om de oerhörda skillnaderna inom den jättelika ryska republiken.

Dessutom finns det en förbittring som bara delvis och indirekt har ett ekonomiskt ursprung. Ta t ex Pamjats relativa popularitet, den chauvinistiska ryska sammanslutning som bildades under förevändningen (och kanske till en början hade seriösa avsikter) att skydda historiska monument och miljön. Dess popularitet kommer ur det missnöje som de fattigaste och de sämst betalda skikten i det ryska samhället visar. Ett missnöje som vållar förbittring och hat mot de georgiska och armeniska jordbrukarna som säljer sina produkter till höga priser (men som tvingas betala sina flygplansbiljetter och muta alla sorters tjänstemän).

Vidare återkommer tesen om att det förekommer "bråkmakare" ofta i sovjetisk massmedia. Gorbatjov själv har tagit upp den, framför allt med hänsyftning till armenierna i Karabachkommittén och den Estniska folkfronten. Den mest perestrojkavänliga pressen vänder sig ofta emot destabilisationsmanövrerna från de mest korrupta delarna av byråkratin, som blåser liv i det nationalistiska hatet. Det finns en viss sanning i detta. Likt den första förklaringen är den i sista hand avhängig av en ganska konspiratorisk historiesyn. I början av artikeln nämnde jag att den nationella frågan i Sovjetunionen har mycket djupa rötter och nu blivit explosiv. För sovjetiska revolutionärer är en av de svåraste och mest brännande frågorna i dag att utveckla en övergripande analys av problemen och inta ett korrekt förhållningssätt i frågan.

Översättning: *Lars Kaage* (ur *International Marxist Review*, nr 2 1989)